

**RECEPTAREA OPERELOR LUI SCHONAEUS ȘI ROSAEUS ÎN
ȘCOLILE REFORMATE MUREȘENE ȘI CLUJENE DIN SECOLUL AL
XVII-LEA. INTROSPECȚIE FILOLOGICĂ ȘI BIBLIOTECONOMICĂ
ÎN INTERPRETAREA OPERELOR LUI VERGILIU ȘI TERENCE**

DÓCZY ÖRS

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca

**The Reception of the Works of Schonaeus and Rossaeus in the 17th Century Reformed
Schools of Mureș and Cluj. Philological and Librarianship Introspection in the
Interpretation of the Works of Vergilius and Terentius
(ABSTRACT)**

Since both Terentius Christianus and Vergilius Evangelizans deal with the problem of conversion, and of repentance, the works can be understood through the prism of the writings of the early Christian church fathers in terms of evaluating and mobilizing the spiritual faculties (intellectus, memoria, voluntas), faculties appropriated which are disputed in the works of Perkins and Amesius. In the works of Schonaeus and Rosaeus, we can first of all observe the primacy of the intellect, which is the beginning of the will. Drawing on a common spiritual and intellectual treasury, namely the books of the Bible, the classical and Hellenistic Greek and Roman comedies and dramas, and the Vergilian epics, the two volumes offer the same spiritual repentance of Perkinsian and Amesian pattern which was the Puritan way of conversion of the Christian man, of early Christian origin: man must first recognize that he wants to reach the true spiritual life (voluntas), he must know the obstacles that arise from sin and the human body, the causes of spiritual and physical temptations (empiria), and then faith, since there is consolation for every fall and the possibility of performing pious acts (pietas) and of union with Christ (unio mystica cum Christo). The acceptance and reception of the two works by all denominations is ensured precisely by the use of the common spiritual heritage of antiquity and Christian antiquity, through the literary fusion, reflection and "subsequent creation" of the two cultures.

Regarding the editions of Schonaeus and Rosaeus' works on the territory of the Principality of Transylvania, we consider, that the editions of Rosaeus and Schonaeus in Oradea, in the printing house of Ábrahám Szenci Kertész, and of Töltesi in Debrecen were "fashionable" and served as textbooks or, after 1656, as private readings in the Helvetic colleges of the two cities but also in adjacent areas. Once because in the partial synod of Baia Mare, convened by pastors interested in reorganizing the church by introducing lay curates into its leadership and open to Puritan ideas, but also with the support of Princess Zsuzsanna Lorántffy they decided to organize the presbytery in the Transylvanian ecclesiastical dioceses. Thus, both in the churches in the area between Tisa and Baia Mare, the Maramureș Region to Oradea, as well as in the schools related to these localities, Rosaeus and Schonaeus' editions of poetics were compulsory material until 1656 at the local school education during the syntactic and poetic classes. However, the mentioned works appeared in Oradea just after the fierce regulations of Prince György Rákóczi II, mentioned in the first part of the new civil code Approbatae, accepted in 1653 by the orders of the Principality. Thus, the prince, as the supreme patron of the churches in the principality, regulates the rules for conducting academic pilgrimages, and, last but not least, takes measures to prevent the spread of innovations such as Puritanism: any innovation is possible only in the general synods of the ecclesiastical orders, and if anyone promotes innovations against the foundations of faith and religion, he is reprimanded and sentenced to death.

Bendek Nagyar and his colleagues, teachers of the Helvetic College of Oradea, are imprisoned and then forced to base their sermons on the episcopal ecclesiastical doctrines, the only doctrines accepted by Prince György Rákóczi II.

The appearance of the works of Rosaeus and Schonaeus in 1656, in Oradea can be explained in the following way: they make use of the common spiritual heritage of antiquity and Christian antiquity, through literary transcription, through the fusion of the two cultures, so that they cannot be interpreted either before 1653 or after 1656 as exclusive sources and literatures of Puritanism, as sources for understanding the Puritan educational programme, nor for the Puritan interpretation of the Latin textual sources of the early modern period. The books of Schonaeus and Rosaeus remained in the Principality of Transylvania even after 1656 as private, library sources for Latin learning, because of their literary, linguistic, semantic complexity and not least because of their confessional neutrality, which is why they were accepted as optional readings by the educational programs in the Principality. Thus, we can explain the significant presence of these works with their 16th, 17th and to a large extent 18th century editions in college and private libraries. The limit of appearance of these works is linked to the date of the decree reorganising the educational system in the Habsburg Empire in 1776. From this year onwards, the compulsory readings for poetry classes in the Helvetic colleges in Transylvania will be the works of Ovidius, Vergilius and Horatius' odes.

Cuvinte-cheie: puritanism, poetică, căință spirituală, patrimoniu spiritual comun, ediție, secolul al XVII-lea

Key words: Puritanism, poetics, spiritual repentance, common spiritual heritage, edition, 17th century

Cei doi autori menționați în titlu, Cornelius Schonaeus (Cornelis Schoon) și Alexander Rosaeus (Alexander Ross), apar în notițele elevilor subscribenți, care semnează legile școlilor helvetiche de tip „particular” din Târgu Mureș sau din Cluj, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea¹. Din notițele elevului Gidófalvi S. Balázs, elev al *domidoctului* Fogarasi Mátyás, aflăm informații despre materiile predate în școala târgumureșeană condusă de Fogarasi în perioada 1662-1665 și despre organizarea învățământului liceal în 4 clase².

¹ Sipos, Kovács, Kuszálík 2004. Pentru Rosaeus vezi p. 96-97 (fond Biblioteca Romano-Catolică „Lyceum”: cota C 241, C 242), p. 281-282 (fond Biblioteca Colegiului Reformat Cluj-Napoca: cota R 184, R 85, R 177), p. 475 (fond Biblioteca Colegiului Unitarian Cluj-Napoca: cota U 428, U 429), pentru Schonaeus p. 286 (fond Biblioteca Colegiului Reformat Cluj-Napoca: cota R 438), p. 477 (fond Biblioteca Colegiului Unitarian Cluj-Napoca: cota U 398). Spielmann-Sebestyén, Balázs, Ambrus 2001. Pentru Schonaeus vezi vol. 2, p. 123. Spielmann-Sebestyén, Ambrus, Dóczy 2009. Pentru Rosse vezi p. 50-51, pentru Schonaeus p. 36-37.

² Am redactat programul școlii conduse de Fogarasi Mátyás, transpunându-l pentru o mai mare transparență în patru tabele de orare după însemnările lui Gidófalvi S. Balázs din 24 aprilie 1665, an în care Fogarasi își mută serviciul de rectorat la școala helvetică din Dej. Manuscrisele lui Gidófalvi se găsesc la SJMAN (Fond Colegiul Reformat Târgu Mureș, nr. inv. 862, nr. 2, p. 5-7). Pentru corectitudinea informațiilor am confruntat transcrierea mea cu cea a lui Békefi Remig (Békefi 1900, p. 450-451), Tonk Sándor (Tonk 1994, p. 452-454), respectiv Koncz József (Koncz 2006, p. 502-503) și Pál-Antal Sándor (Pál-Antal 2009, p. 109).

Astfel, în clasele *etymologica*, respectiv *syntactica* et *poetica*, clasele 3 și 4 ale școlii agropolitane, materia principală obligatorie era traducerea și interpretarea poeticii lui Schonaeus și Rosaeus:

Ordo et constitutio Scholae Agropolitanae, ratione Classium omnium, et modi docendi, ratione dierum et horarum lectionibus destinatarum ac deputatarum mitationis aut memoriae causa, Anno 1663 Tempore Humanissimi D. Matthiae Fogarasi, circa artes honestarum literarum docendas operam diligenter navando indefessi descripta.

Classis Rudimentariae

Lectio quotidiana celebratur hora septima matutina, ubi recitata lectione ex rudimentis, dictisque sapientium solemnissibus, exhibetur stylus linguam vernacula hyberno quidem tempore hora recunda, aestivo vero testia hora pomeridiana transferendus atque corrigendus; hinc examinationis [?] iis dimissioni designatis, nimirum decima meridiana, quinta vero pomeridiana. Diebus vero Mercurii et Sabbati repetitione recitata disputatio.

Classis Etymologicae

Lectio celebratur iisdem horis, in diversis tamen auditoris; ubi authore Terentio xtiano etymologiae repetendi causa adjuncto stylus hungaricus hora pomeridiana transferendus in latinum atque corrigendus exhibetur; exinde temporibus dimissionis examen.

Classis Syntacticae et Poeticae

Lectio celebratur hyberno quidem tempore hora quinta matutina, aestivo vero septima egredientibus studiosis templo, ubi ex authore Virgilii Evangelisante Syntaxes et Poeses praeceptis repetitionis gratia adjuncto modo Stylus hungarica, tempore hora quarta, aestivali vero secunda.

Classis denique supremae, utpote Rhetoricae, Logicae, Theologiae

Lectio celebratur diversis quidem diebus; diebus namque Lunae et Martis absoluta Rhetorica explicatur Logica. Hinc diputatio Logica instituitur diebus Mercurii hora octava.

Item eodem die hora 4. pomeridiana studium Graece linguae, exponendo caput aliquod Novi T. Graeci in Latinum. Diebus vero Jovis et Veneris, hora octava incipiendo ad nonam usque Theologiae Amesii explicatio continuitur. Hinc diebus Sabbati Disputationes Theologicae pro et contra Thesin eadem hora constituuntur. Ejusdem postremo diei hora 4. pomeridiana studium Hebraee linguae, legendo Psalmi Davidis Hebricum Textum, instituitur. Adde declamationes hacce hora (absoluta lectione) ex Officiis Ciceronis, ex Virgilio Evangelisante et ex Terentio xtiano. Diebus Dominicis tandem horis pomeridianis Catechizatio universalis instituitur, habita primum contione ab uno aliqua studiosorum.

Menționăm că traducerea și interpretarea textelor latine și grecești aparține în totalitate autorului acestui studiu, deoarece operele lui Schonaeus și Rosaeus nu au fost analizate nici filologic, nici din punct de vedere biblioteconomic până acum în cercurile istorico-literare din România și Ungaria.

Classis rudimentariae							
	Luni	Mărti	Miercuri	Joi	Vineri	Sâmbătă	Duminică
De la ora 7 De la 10	Lectio (recitatio, dicta sapientium) Examinatio din materia predată	Disputatio (repetitio)	Lectio (recitatio, dicta sapientium) Examinatio din materia predată	Lectio (recitatio, dicta sapientium) Examinatio din materia predată	Lectio (recitatio, dicta sapientium) Examinatio din materia predată	Disputatio (repetitio)	
De la 14 (iarna) [de la 15 (vara)]	Traducere din latină în maghiară și corectarea acesteia; întrebări	Disputatio (repetitio)	Traducere din latină în maghiară și corectarea acesteia; întrebări	Traducere din latină în maghiară și corectarea acesteia; întrebări	Traducere din latină în maghiară și corectarea acesteia; întrebări	Disputatio (repetitio)	
De la 17	Examinatio din materia predată	Disputatio (repetitio)	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	Disputatio (repetitio)	

Classis etymologiae						
	Luni	Marți	Miercuri	Joi	Vineri	Sâmbătă
De la ora 7	Lectio (într-o altă sală)	Lectio (într-o altă sală)	Lectio (într-o altă sală)	Lectio (într-o altă sală)	Lectio (într-o altă sală)	Lectio (într-o altă sală)
Hora pomeridiana [de la 14 (iarna și vara) -nota Békefi]	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;	Lectură Terentius Christianus, exerciții etimologice; traducere din maghiară în latină și corectarea acesteia;
[De la 17 – nota Dóczy]	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	Examinatio din materia predată	

Classis syntacticae et poeticae						
	Luni	Mari	Miercuri	Joi	Vineri	Sambata
De la ora 5 (iarna) De la 7 (vara, după ce au ieșit de la biserica)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)	Lectio (Virgilius Evangelizans: Syntaxes et Poeses)
De la 14 (vara)	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio
De la 16 (iarna)	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio	Repetitio

<u>Classis rhetoricae, logicae, theologiae</u>						
	Luni	Marti	Miercuri	Joi	Vineri	Sambata
Ora 7 Ora 8 Ora 9	Predarea retoricii și logicii	Predarea retoricii și logicii	Disputatio din logică	Amesius Theologia (explicatio)	Amesius Theologia (explicatio)	Disputationes theologiae pro et contra thesin
Ora 10						
Ora 11						
Ora 12						
Ora 13 Ora 14						Catechisatio universalis, 1 contio
Ora 15 Ora 16			Limba greacă (koiné). Traducerea capitolelor din greacă în maghiară			Studiu: Lectura în ebraică a Psalmilor. Discuții în limba latină pe baza operelor: Cicero: <i>De officiis</i> ; Virg. <i>Evang.</i> ; Ter- ent. <i>Xianus</i> .

Török István ne informează, în opera sa monumentală despre istoria Colegiului Reformat din Cluj, cu privire la operele lui Schonaeus și Rosaeus, care sunt materii obligatorii în clasa poetică, începând cu sosirea lui Apáczai Csere János la colegiul helvetic din Cluj, în noiembrie 1656³.

Găsim operele lui Schonaeus și Rosaeus și în autobiografia lui Bethlen Miklós, care ne relatează despre exercițiile de semantică, de etimologie și traductologice din latină în maghiară pe baza acestor opere, care erau materii predate de profesorul de poetică la Cluj, Apáczai Csere János, și ca lectură opțională, opera *Technometria* a lui Guilielmus Amesius⁴.

Întrebări și ipoteze în privința prezenței lui Rosaeus și Schonaeus în instituțiile de învățământ helvetic din Târgu Mureș și Cluj

Voi prezenta o interpretare posibilă a poeticii lui Rosaeus și Schonaeus pe baza lecturii aprofundate și integrale a acestor texte, și în al doilea rând pe baza notelor manuscrise – fie ele posesorale sau de „lectură și învățământ”⁵. Aceste ultime însemnări conțin reguli generale de lingvistică, reguli și exerciții de limbă care nu sunt specifice unui autor clasic sau umanist. În fond, căutăm răspunsuri la utilizarea operelor lui Schonaeus și Rosaeus, pe baza cercetărilor noastre biblioteconomice și filologice, pentru a sublinia rolul pe care l-au avut aceste lecturi ca materiale principale și obligatorii în viața intelectuală și spirituală a profesorilor și elevilor din instituțiile de învățământ helvetic ale școlilor menționate pe parcursul secolului al XVII-lea și până în 1776, când comisia literară (*litteraria commissio*), alcătuită din mai mulți patroni ai școlilor din Târgu Mureș, Cluj și Aiud și mai mulți profesori, formulează și stabilește noul sistem educațional care va fi acceptat în toate colegiile de învățământ helvetic

³ Török 1905, p. 37-41.

⁴ Windisch 1980: Capitolul Azonokról; Tóth 2007, p. 53, 55, 58. O analiză comparativă a amesianismului cu cartesianismul transilvănean găsiți în articolele: Dóczy 2022, p. 139-156 și Dóczy 2023, p. 23-33.

⁵ Mă refer la inscripțiile de *exercitatio poetica*. Sipos, Kovács, Kuszálík 2004, U372, aceasta din urmă fiind un colligatum împreună cu *Tripartiti iuris operum...* a lui Okolicsnai János. Aici, pe ultimele două pagini, avem mai multe note de lectură și de învățământ. Dintre acestea, citez următoarele pentru *communia verba*, adică pentru omonime: *Eo beo, exeo, meo, sereo, balneo, Cumque, calceo, laqueo, limo, // plaudio, quae pro prime et eo neque, sed eo veneo, Nudii nequeo, Nam scio // cum fuis componatis quae fuit quarte* (autorul însemnării fiind un Georgius Gaall, despre care în acest moment nu avem alte informații; prin analiza analogică a scrierii, propunem datarea acesteia pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea sau la începutul celui de al XVIII-lea). Sau textul manuscris privind verbele deponente în limba latină: *Haec est plura leges communia, largior et hortor, crimine amplector, // venereor, dignor, osculor, expinctor, interpretor, additor, // depopulor, veneror* (autorul inscripției, după modelul caligrafic, este același Georgius Gaall). Sau o notă de poetică: *Finis huius operis ma meg// ettem Ketszer is, de bort ittam hatszor* (cu autor necunoscut; după modelul caligrafic, acesta nu poate fi autentificat).

din Transilvania⁶. Începând cu acest an, poetica lui Schonaeus și Rosaeus dispărea din orarele colegiilor helvetice. Operele lor rămân însă ca lectură privată „after-school” sau lectură facultativă pentru exerciții de limbă și de traducere în bibliotecile școlare și în cele private ale elevilor pentru aprofundarea cunoașterii limbii latine⁷, elevi care, grație pregătirii poetice dobândite prin studiul acestor

⁶ Koncz 2006, p. 505-508; Török 1905, p. 144-147, 154-158. Reorganizarea sistemului educațional pe teritoriul Imperiului Habsburgic avea tendința de a întemeia primele școli reale, unde materiile reale să fie predate într-un număr mai însemnat decât cele umane. Reorganizarea școlară pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei îl avea ca promotor pe Ürményi József, care elabora pe baza relatărilor comisiilor literare noul sistem educațional, acceptat de Maria Teresa prin decretul de la 5 august 1776. Acest sistem reorganizează, în colegiile reformatate, cursurile de limbi clasice prin faptul că se trece la citirea operelor autorilor clasici: Vergilius, Horatius, Cicero etc. De fapt, prin diminuarea radicală a capitolelor autorilor antici care trebuiau citite pe parcursul anilor de studiu liceal și prin minimalizarea științelor socio-istorice în favoarea majorării orelor de limbă germană și a științelor matematice și mediului, se formează sistemul educațional unitar imperial pentru indivizi utili ai Aulei Regale Habsburgice. Vezi Mészáros 1981, p. 659-661.

⁷ În fondurile Bibliotecii Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, avem următoarele exemplare: R96713: *Nobilem sanguinem virtus efficit nobiliorem* (însemnarea lui Ladislaus Bánffy, 1773, Claudiopoli), respectiv Bánffy Farkas din 1778, sau C88355, cu nota posesorală a lui Kecskeméti K. Gergely, care a învățat și la Colegiul Reformat din Debrecen și la Universitatea din Franeker în anii 1628-1638, iar cartea va ajunge în 1758 din donația benevolă a contelui Teleki Mihály de Szék în proprietatea Colegiului Reformat din Cluj. Exemplarul cu cota U64221, cu inscripția posesorală a lui Joannis Simon de Désfalva, nume care face legătura cu familia omonimă, Michael Simon de Désfalva, care a învățat în mai multe universități germane și a fost episcop al unitarienilor în 1718-1723 în Cluj. Aici apare numele lui Joannis Simon de Désfalva ca donator al ediției pentru Biblioteca Colegiului Unitarian din Cluj. Exemplarul cu cota U64149 îl are ca posesor pe contele Franciscus Toldalagi în 1683, aceeași persoană de la care provin mai multe ediții ale lui Johann Weber la Biblioteca Teleki. (Spielmann-Sebestyén, Ambrus, Dóczy 2009, p. 8-9).

Exemplarul cu cota CV 5343 din Colecțiile Speciale ale Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca îi are ca posesori academizanți ai universităților olandeze pe: Johannes Farkasdi, în 1725, Gregorius de Érsek-Ujvary de Deés, în martie 1728, Martinus Viski, 1730, an în care cartea se întoarce în posesia lui Johannes Farkasdi (Bozzay 2010, p. 136). Exemplarul cu cota 3148 are însemnarea posesorală a lui Johannes K. Szathmári din 2 iulie 1658, contele Rhédei Ádám (fără an) și ex-librisul contelui Mikó Imre, fondatorul Societății Muzeului Ardelean în 1859.

La Târgu Mureș, din catalogul cărților apărute în secolul al XVII-lea, exemplarul cu cota Bo-3844 îl are ca donator pe Petrus Szerentsi din Schola Patakina, școală care stă la baza Colegiului Reformat din Târgu Mureș în 1718. Exemplarul cu cota 02207 avea mai mulți posesori (Johannes Bodor, Stephanus Felső Bányai, Ladislaus György, toți din secolul al XVIII-lea), până ce a ajuns în biblioteca Colegiului Unitarian din Cristuru Secuiesc. Tot așa, avem un exemplar al operei lui Rosaeus din 1653, tipărit la Rotterdam, la tipograful Arnold Leers (Bo-2273), vezi Spielmann-Sebestyén, Ambrus, Dóczy 2009, p. 50-51. Comediile lui Schonaeus se regăsesc în patru exemplare în catalogul cărților apărute în secolul al XVII-lea la Biblioteca Teleki-Bolyai: exemplarul de la cota Bo-3995 îi are ca posesori pe Buzinkai Mihály, respectiv András, care dețineau cartea în Schola Patakina, în 1658. De la ei volumul a intrat în colecția Școlii helvetice din Târgu Mureș. Exemplarele cu cotele 02208 și 02861 aparțineau Colegiului Unitarian din Cristuru Secuiesc. Donatorii acestor ediții sunt Georgius Szent Mártoni, respectiv Stephanus

opere, dar și al altora, au putut să-și continue studiile liceale, iar unii dintre ei, grație burselor primite de la patronii lor, și-au putut completa studiile la universitățile din spațiul flamand sau din cel german al acelor timpuri.

Scurte biografii ale lui Schonaeus și Rosaeus

Despre viața lui Cornelius Schonaeus deținem foarte puține informații. Lexiconul lui Christian Gottlieb Jöcher și studiile lui Michiel Verweij ne spun că era originar din Gouda, un oraș renumit pentru brânzeturile sale, și că a fost director al *studium-ului generale* din Haarlem timp de douăzeci și doi de ani. A murit în 1611, la vârsta de 71 de ani⁸. Despre studiile sale avem informații infime, iar dintre operele sale regăsim în bibliotecile transilvănene antologia *Terentius Christianus seu comoediae sex* și elegiile sembrate în distih aferente vocației de autor. Volumul lui Schonaeus, publicat de Plantin la Anvers⁹, sau la Köln la Gerhard Greuenbruch¹⁰, cartea publicată la Oradea de Szenci Kertész Ábrahám în 1656¹¹, ediția de la Debrețin¹² sau cea publicată la Frankfurt de Johannes Andrea în 1672¹³, respectiv cea publicată în 1691 la Frankfurt am Main de Johannes Michael Polich¹⁴, reprezintă o colecție de piese de teatru, fabule (*fabula*), fiecare redând povestea biblică a unui personaj din Vechiul și Noul Testament: Ananias, Nehemias, Tobaeus, Susanna, Juditha, Daniel, Josephus, respectiv Saulus.

Ca și în cazul lui Schonaeus, puține informații biografice și poetice sunt disponibile despre Alexander Rosaeus din Aberdeen (1591-1654). O mare parte din lucrările sale teologice, istorice și filosofice, scrise în latină, despre istoria evreilor, respectiv traducerea din arabă în engleză a operei *Koran* au rămas nepublicate¹⁵. Volumele lui Rosaeus, publicate la Londra, în 1638, la tipografia lui John Legate¹⁶, sau în 1659, la tipografia lui E. Tyler, tot în Londra¹⁷, respectiv ediția din Debrețin a lui Töltesi¹⁸ sau cea din Berlin din 1764, cu simbolul editurii Școlii Reale din Berolinum¹⁹, conțin cele treisprezece cântece

Hadadi, amândoi domidocți. Exemplarul aflat la cota 0863 făcea parte din Biblioteca Conventului Franciscan din Micăsasa (Spielmann-Sebestyén, Ambrus, Dóczy 2009, p. 36-37).

⁸ Jöcher 1750-1751. Pentru Schonaeus vezi vol. 4, col. 328. Verweij 2013, p. 96. Pentru istoria și critica activității literare a lui Schonaeus, a se vedea: Venne 2001, respectiv Venne 1983-1986.

⁹ Schonaeus 1598.

¹⁰ Schonaeus 1614.

¹¹ Schonaeus 1656.

¹² Schonaeus 1684.

¹³ Schonaeus 1672.

¹⁴ Schonaeus 1691.

¹⁵ Jöcher 1750-1751. Pentru Rosaeus, vezi vol. 3, col. 2234.

¹⁶ Rosaeus 1638.

¹⁷ Rosaeus 1659.

¹⁸ Rosaeus 1684.

¹⁹ Rosaeus 1764.

(*carmina*) din *Virgilii Evangelisantis Christiados libri decimum tres*, iar ediția apărută la Oradea în 1656 a lui Szenci Kertész Ábrahám este prezentă în școlile helvetice ca manual pentru clasa poetică chiar și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea la Colegiul Reformat din Debrețin²⁰. Această din urmă ediție cuprinde numai cântecele 8, 9 și 10 din opera epică a scriitorului scoțian din Aberdeen, cele mai importante din perspectiva metodei de meditare, *ars meditandi*²¹. Indiferent de completitudinea aparițiilor, cântecele epice sunt prezentate cititorului ca un corpus de lecturi pentru *meditație*.

De ce Terentius? Terentius în interpretarea lui Melanchthon

Piese de teatru ale lui Terentius au fost editate prima oară pe teritoriul Ungariei istorice de Johannes Honterus, într-un colligatum cu Aristotel, Platon, Proclus și Aratos²².

Ediția conține notițele, argumentele (*argumenta*) profesorului lui Honterus de la Wittenberg, Philipp Melanchthon, la operele terentiene și o biografie a lui Terentius. Melanchthon subliniază importanța morală și pedagogică a ediției operelor terentiene, consemnând cunoștințele antice despre *fabula*, genul dramatic care cuprindea mai multe alte genuri literare: *fabula togata*, *Atellana*, *rhyntonica*, *tabernaria* și a *mimos*²³.

Melanchthon acceptă concepția lui Aristotel cu privire la scrierea pieselor de teatru, conform căreia „în rezumatele fabulelor, preocuparea principală a dramaturgului, a poetului trebuie să fie aceea de a sfătui, personajele trebuie să stârnească mai întâi uimirea cititorului, iar acest lucru poetul trebuie să-l discute pe larg și în mod sfătuitoare, arătând importanța rolurilor lor și folosind mai multe mijloace ale retoricii, astfel încât aceste detalii să fie pe placul tinerilor și să le devină familiare. De aceea, explicațiile fabulelor sunt împărțite, după obiceiul antic, în «propoziție, intenție și convertire», pentru ca separarea lor să fie mai ușor de urmărit de către tineri»²⁴. Aristotel pornește de la *pluralitatea tragediei*

²⁰ Bölcsei 1988, p. 33-35.

²¹ Rosaeus 1656.

²² Terentius [1545-1549]. Data ediției stabilită de J. Trausch: între 1545-1549. A doua ediție a operelor terentiene: Terentius 1557. Exemplarul studiat a fost cel păstrat la Colecția Specială, în Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, sub cota 01545.

²³ *Illud vero tenendum est, post novam comoediam Latinos multa fabularum genera protulisse, ut Togatas a Scenicis atque argumentis Latinis: Praetextatas a dignitate personarum et Latina historia: Attellanas a civitate Campaniae, ubi actitatae sunt plurimae: Rhyntonicas, ab actoris nomine: Tabernarias, ab humilitate argumenti et styli: Mimos, ab diuturna imitatione vilium rerum et levium personarum. Cohortatio Philippi Melanchthonis ad legendas tragoedias et comoedias. Terentius 1557, [p. 43].*

²⁴ *Aristoteles περί ποικιλῆς, de nominis origine aliter sentit, nec piget adscribere eius verba: In recensendis argumentis fabularum consilium Poetae summa cura exponendum est. Quarum personarum descriptiones in primis admirationem mereantur, in quibus locis plurimum commoretur Poeta, ubi plurimum nervorum, plurimum eloquentiae ostendet, quos locos ita*

și a comediei, genuri de imitație, al căror mesaj principal este *sfatul poetic*, prezentând personajele în scurte povestiri pline de situații ridicole, „modelând o atitudine prin dialogurile lor. Și tocmai prin modelarea dialogurilor trebuie să se dezvolte și să se extindă vocabularul ascultătorului”.

În școala sa privată din Wittenberg, Melanchthon pune pe scenă mai multe comedii terentiene, care sunt introduse de câte un prolog. Melanchthon consideră utilă învățarea și punerea în scenă a fabulelor terentiene, pentru că ele ne amintesc de deciziile noastre zilnice. Piese de teatru ne arată situații din viața de zi cu zi, ne servesc drept instrumente de avertizare pentru a lua decizii înțelepte în fața vicisitudinilor, în ciuda norocului nostru fluctuant. În opinia sa, *fabula*, expresie pentru toate genurile de teatru, nu este altceva decât o imagine sau o reflectare a sfaturilor umane – bune sau rele, înșelătoare – și a consecințelor acestora²⁵. Pentru a transmite modele aristotelice de comportament uman și morală publică, pentru a interpreta rolul narațiunii și al sfaturilor în manieră melanchthoniană, pentru a prezenta educația pentru viață în mod pragmatic și pentru a stăpâni elocvența, fabulele lui Publius Terentius Afer au devenit nodurile poetice și retorice ale educației helvetice în secolul al XVI-lea.

Urmașul lui Melanchthon, Johannes Sturm continuă punerea în scenă a operelor terentiene la *studium-ul generale* din Strassburg.²⁶

De ce Cornelius Schonaeus?

Activitatea literară a lui Schonaeus se bazează pe imitarea și transcrierea operelor clasice ale lui Terentius și, prin aceasta, a teatrului grec clasic și a celui elenistic. Poezia lui Cornelius Schonaeus se bazează pe tradiția epică greco-romană și pe tradiția biblică iudaică.

Schonaeus, în culegerea sa terentiană compusă din 6 opere, se bazează pe o cunoaștere biblică comună, cum ar fi povestea lui Iosif (fiul lui Iacob), duelul dintre David și Goliat, cazul Iudita și Olofern, povestea Susanei sau o poveste miraculoasă a profeților, fără a proclama doctrine confesionale, oferind publicului sau dramaturgilor (*applicatores*) posibilitatea de a o citi și de a o recepta din punctul de vedere al angajamentului lor confesional. James A. Parente jr. susține că în Europa de Vest, în anii secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, teatrul, spectacolele de teatru, *drama sacra* constituie o tradiție, indiferent dacă a

commendent pueris, ut et familiariter ament, et tanquam digitos suos norint. Et ob hanc causam fabularum omnium argumenta veteri more in πρότασιν, ἐπίτασιν, καταστροφή partiantur, ut distributa facilius assequatur iuventus. Terentius 1557, [p. 57].

²⁵ [...] *praeterquam quod honestissima morum civium exempla hic proponuntur, ad parandam facultatem mirifice conducunt.* Terentius 1557, [p. 59].

²⁶ Franke 1877, p. 87-88.

fost îmbogățită de contribuțiile autorilor catolici sau protestanți, fiind lipsită de parțialitate proconfesională și de polemism²⁷.

Prima sa operă, drama lui Naaman, scrisă de Schonaeus, aparține categoriei dramatice în cadrul genurilor literare. Potrivit poeticii din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, atunci când personajele poetului vorbesc, avem de-a face cu genul dramatic (*genus dramaticum*) al poeziei, al operei. Recunoașterea vinovăției lui Naaman apare în drama lui Schonaeus conform genului dramatic: Naaman nu-și recunoaște vina decât în drumul spre Samaria.

În piesele lui Schonaeus, intertextele se referă întotdeauna la situația anterioară (*integritas Naamanae*) sau prefigurează noua stare de după vindecare, iar textul, care se continuă pe un singur fir de acțiune (*singulare argumentum*), îl încurajează pe cititor să creadă într-un singur Dumnezeu.

În fabulele lui Schonaeus, întotdeauna, unul dintre sclavi (*servus*) este cel care promovează evenimentele – folosind un mijloc narativ plautian –, astfel că, în piesa *Naaman*, Leonidas, servitorul mesager, o informează pe Artemona, soția lui Naaman, și pe cei din casa acestuia că Naaman s-a vindecat. De asemenea, Schonaeus echilibrează trăsăturile conflictuale de caracter și credințele diferite ale personajelor, inclusiv ale sclavilor. Această echilibrare este de origine terentiană, iar poetul din Haarlem rezolvă astfel problema comprehensibilității și a simplității narațiunii.

Schonaeus este terentian prin faptul că povestește convertirea personajelor biblice bine cunoscute, de exemplu al lui Naaman, în latina vorbită din secolele al IV-lea – al II-lea î.H. cu personajele sale (prin sclavii săi!), fără a reface o piesă terentiană cu o interpretare creștină.

Poezia lui Alexander Rosaeus: *carmen, christias*

În timp ce *Eneida* este o epopee națională în istoria literaturii romane, *carmina* lui Rosaeus constituie un poem împotriva dezbaterilor confesionale ale opiniilor creștine din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, în lumina autoexaminării (*confessio*) poetului.

În introducerea *Eneidei* creștine, *Virgilii Evangelizantis Christiados libri decimum tres*, autorul prezintă circumstanțele compunerii opusului: astfel Alexander Ross, Virgilius Christianus, a scris treisprezece cântece (*carmina*) în primele ore ale iernii, sub patronajul divinului Apollo creștin, Hristos. Cântecele cocoșului i-a amintit că, prin stilul său de viață și prin moravurile sale depravate, s-a lepădat de Hristos de mai multe ori decât apostolul Petru. A fost o sarcină păcătoasă să ignore și să denigreze credința creștină în favoarea poeziei păgâne antice, cu inspirația deschisă a muzelor și cu ajutorul Minervei. Este hotărât, prin recunoașterea păcatelor proprii, prin convertire și prin jurământ, ca prin

²⁷ Parente 1987, p. 13-17.

cântecele sale (*sua carmina*), scrise în hexametrul, să-i aducă omagiu lui Hristos așa cum Homer i-a adus lui Ulise și lui Ahile și cum Virgiliu i-a adus arhetipului roman, Enea²⁸. În concluzie, el descrie în cântecele sale cele trei etape ale căinței sale: recunoașterea stării păcătoase, convertirea personală și jurământul de a trăi cu căință în viața pământească.

Rosaeus își justifică alegerea carminei vergiliene în două moduri: pe de o parte, pentru că formele și metrii versurilor din *divina carmina* a lui Virgiliu sunt mai simple (*simplicitas*), mai transparente în structură decât alte poeme, iar pe de altă parte, sunt lipsite de obscuritate sau lascivitate. Iată de ce Rosaeus, după Iulius Caesar Scaliger și Hieronymus Vida, îl numește pe Virgiliu cel mai înțelept, mai modest și într-adevăr un poet virgin²⁹.

Vergilius, cum este menționat de Rosaeus, continuă epopea homerică prin realizarea epopeii romane dedicată lui Enea³⁰. Prin voința divină, troienii supraviețuitori, conduși de Enea, fug din orașul aflat în flăcări. Vergilius descrie în epopea sa povestea părintelui antic care se supune voinței zeilor în carmina epică, *Eneida*. Enea, strămoșul poporului roman, ajunge în Latium în urma încercărilor repetate de a afla voința divină.

Prin Eneida, Vergilius creează o continuare a epopeii homerice, pentru că Homer a fost primul mijlocitor al voinței divine în privința descrierii asediului, a căderii Ilionului, și, prin aceasta, obligativitatea divină a lui Enea de a căuta pentru ai săi o nouă casă, un nou pământ de locuit. Virgiliu (Vergilius) primește și distincția de a fi cel mai înțelept poet, după Hieronymus Vida, în opera lui Rosaeus, pentru că vede în Enea tipul care caută o împărăție prin porunca zeilor, modelul omului creștin care caută împărăția lui Hristos. Acest gen literar epic care descrie în metri epici, în hexametrul, căutarea Mântuitorului de către om, se numește *christias*.

Lactanțiu, citind cântecele (*carmina*) lui Vergilius, vede în religie căutarea adevărului, iar în credincioșii săi – reprezentanți ai unei forțe civilizatoare și umanizatoare, în care legea trebuie să fie un factor important. Enea și tovarășii săi refugiați din Troia îndeplinesc aceste două roluri³¹. La această afirmație lactantiană se referă Vida și Scaliger în operele lor poetice³².

²⁸ *Arma virumque Maro cecinit, nos acta Deumque; / Cedant arma Viri, dum loquor acta Dei.* Rosaeus 1659, p. 1.

²⁹ Idee preluată de la Scaliger: [...] *elegi Virgilianam, nihil enim illa purius, castius, ornatius; est enim Maro, non solum omnium Poetarum doctissimus, sed modestissimus quoque, et vere virgineus, in cuius divino opere non est ulla vox obscoena; in illo sententiae, numeri, figurae simplicitas, candor, ornatus, incomparabilia, ut verbis utar Scaligeri.* Scaliger 1561, lib. 5. cap. 3., respectiv de la Vida Hieronymus: Vida 1607b., lib. II.; Rosaeus 1684, *Praefatio*, p. [1]-[2].

³⁰ Vida 1607a, lib. II., p. 450, 452, 454, 466.

³¹ Lactantius 1890, lib. I.

³² Vida 1607a, lib. II, p. 452-453, lib. III, p. 478 și Scaliger 1561, lib. I.

În *christias*-ul *Virgilius Evangelizans* Rosaeus prezintă istoria tradiției religioase iudaice în ordine cronologică, urmând regulile genului epic (*genus exegeticum*), într-o progresie liniară, care se împlinește în Hristos Mântuitorul. În primul cântec, Abel construiește Solyma, Ierusalimul, dar Cain, fondatorul Babilonului (Babylon), este înzestrat de invidia lui Pluto, divinitatea lumii subterane, ca să-l ucidă pe fratele său Abel, fondatorul orașului. Dumnezeu împiedică construirea turnului Babel, din Caldeea îl invită pe Abraham să construiască Solyma. Dumnezeu îi promite lui Avraam pe Hristos. Abel, Noe și Avraam sunt arhetipurile lui Hristos în mântuire.

Revelația voinței divine în *christias*-ul lui Rosaeus este întotdeauna rostită de un arhetip al lui Hristos: aceste rostiri se intercalează, se intertextualizează în imnuri. După captivitatea babiloniană, se profetește că Mântuitorul va fi conceput de Duhul Sfânt prin îngerul mântuirii (*prodigium*) și adus în lume de Fecioara Maria.

Repetarea laudei divine (*laudatio divina*) în imnuri poate fi considerată un text meditativ pentru cititor, pregătind calea spre convertire. Profeția venirii lui Hristos este intertextualizată mai mult în cântecele al șaselea și al șaptelea decât în celelalte părți. Aceste pasaje perturbă și divizează *poemul* de treisprezece cântece – aici numărul de spondee este considerabil mai mare decât în alte părți ale poemului, care încetinesc dinamica epică –, pregătesc jurământul de credință pentru religia creștină în confesiunea autorului și a cititorului.

În al optulea cântec Hristos se naște, iar vestea nașterii sale îi conduce pe magii din Persia la Ierusalim. Aici apare pentru prima dată numele Ierusalimului creștin, *Hierosolyma*. Cântecele al unsprezecelea din opera lui Rosaeus descrie patimile lui Hristos. Genul acestui pasaj este o *descripție de potir* asemenea *descripției scutului lui Achile* din epopea lui Homer. În epopeea homerică și în *christias*-urile lui Vida și Rosaeus, scutul și, respectiv, descripția caliciului prefigurează evenimentele: în prima, aflăm despre distrugerea Ilionului, din cea de-a doua, despre Patimile și Învierea lui Hristos.

La sfârșitul cântecului al doisprezecelea putem citi despre întâlnirea lui Hristos cu ucenicii de la Emaus și pericopa pescuitului miraculos. Îndoiala și apoi credința în Hristosul înviat, precum și povestea miracolului, atrag atenția cititorului asupra împărăției cerești a lui Hristos. În Emaus Hristos le dă putere apostolilor de a ierta păcatele și a absolvi oamenii de ele³³. În ultimele părți, evreii sunt invitați să îl cunoască pe Hristos, iar creștinii sunt îndemnați la pace de către *poet*.³⁴

³³ [...] *potestatem remittendi peccata dat*. Rosaeus 1684, *Christ*. lib. XII, *Argumentum*.

³⁴ *Judaei ad Christi cognitionem, Christiani ad pacem invitantur*. Rosaeus 1684, *Christ*. lib. XII, *Argumentum*.

Confesiune, interconfesionalitate, unitatea spirituală a creștinilor și evreilor

În deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea, în Europa Centrală, s-a produs o schimbare în modul în care comunitățile confesionale și-au reformulat mesajele, interlocuțiunile și, prin acestea, relațiile dintre ele: controversa a rămas, dar, în același timp, autorii au formulat deseori mesaje care puteau fi folosite în alte contexte și ambiente confesionale. În Europa Apuseană, acest proces începuse deja mai devreme; de exemplu, Rosaeus menționează la sfârșitul secolului al XVI-lea, la finele operei sale despre Hristos, fraza *creștinii sunt îndemnați la pace reciprocă și la război împotriva turcilor*³⁵. Căci dușmanul comun este „succesorul” Imperiului Babilonian, Imperiul Otoman, care, așa cum predecesorul său îi ținuse anterior în captivitate pe evrei, poporul ales al lui Dumnezeu, tot așa amenință cu jugul robiei însăși existența Europei creștine. Faptul că operele citate ale lui Rosaeus și Schonaeus, bazate pe modele antice și pe tradiția biblică iudaică, dezvoltă tradiții culturale comune, teme biblice în anturajul lor elenistic mediteranean, le face neutre, nemilitante din punct de vedere confesional, acceptabile și compatibile cu doctrinele mai multor confesiuni. Această neutralitate asigură utilizarea (*applicatio*) și aplicabilitatea (*accomodatio*) lor în contextul ideal al unei comunități religioase creștine și evreiești. Prin urmare, argumentele evocate contribuie la popularizarea și buna înțelegere a acestor piese de teatru și cântece epice.

Poeții, prin mijloacele retorice folosite, au reușit să sublinieze *unitatea creștinismului*. O formă a acestui procedeu de scriere este aplicabilitatea (*accomodatio*) retorică. Este posibil ca elevii din instituțiile de învățământ helvetic să fi citit în secolul al XVI-lea edițiile din Terentius, editate și revizuite de Melancton, fără pasaje mai pământești, mai lascive, mai corporale, deși analizele inscripțiilor posesorale nu ne permit încă să răspundem la această întrebare³⁶. În mijlocul secolului al XVII-lea, când Szenci Kertész Ábrahám a publicat atât reeditările lui Schonaeus, cât și pe cele ale lui Rosaeus, opere care *transcriu* pe Terentius și Vergilius, elevii se îndreptau deja către noile texte mai populare, neconfesionale, în conformitate cu interconfesionalizarea socială și cu așteptările școlare. Prin urmare, considerăm că operele lui Schonaeus și Rosaeus nu sunt instrumente de disimulare retorică tocmai datorită neutralității lor

³⁵ Rosaeus, *Christ. lib. XII. Argumentum*.

³⁶ Mă refer la notele posesorale și lexicale la edițiile din secolul al XVI-lea. Din toate edițiile menționate la nota 1 avem o singură ediție din secolul al XVI-lea, respectiv Schonaeus 1598. Aici, între posesori, se află Hunyadi Abats János, nepotul episcopului helvetic cu același nume. Hunyadi Abats János, tatăl vitreg al reputatului profesor de științe naturale din colegiul helvetic din Târgu Mureș, Fogarasi Pap József, a cumpărat ediția plantiniană pentru Teleki Sámuel în 1817. Ediția menționată nu mai conține alte însemnări, din care să putem trage concluzii în privința lecturii comediilor lui Schonaeus (Spielmann-Sebestyén, Balázs, Ambrus 2001, S47, cota: T cl o-277c).

confesionale. Ele diferă de ideologiile de unificare a mișcărilor protestante din secolul al XVI-lea, care, spre exemplu, ireneismul lui David Pareus, încercau să descurajeze doctrinele unei mișcări protestante sau ale unei alte confesiuni, căutând să inspire încredere prin apelul la unicitatea creștinilor și apoi, într-o etapă ulterioară, să convingă cititorul de propriul adevăr printr-un mesaj radical și zelos³⁷. Scopul lui Schonaeus și a lui Rosaeus este de a arăta comunităților evreiești din Țările de Jos germane și din Insulele Britanice împlinirea tradiției religioase evreiești în doctrinele creștinismului, iar explicația autorilor poate servi drept exemplu convingător pentru culturile (educaționale) creștine, care în Europa se află în derivă în dispute și prefaceri confessionale³⁸, pentru a se întoarce la adevărata și unica credință creștină³⁹.

Concluzii

Deoarece atât *Terentius Christianus*, cât și *Vergilius Evangelizans* tratează problema *conversionis*, a *conversionis*, operele pot fi înțelese prin prisma scrierilor Părinților Bisericii creștine timpurii în termeni de evaluare și mobilizare a facultăților spirituale (*intellectus*, *memoria*, *voluntas*), facultăți însușite care sunt disputate în operele lui Perkins și Amesius.⁴⁰

În operele lui Schonaeus și Rosaeus, în primul rând, putem observa *primatul intelectului*, care este *inceputul voinței*. Bazându-se pe un tezaur spiritual și intelectual comun, și anume pe cărțile *Bibliei*, pe comediile și dramele clasice și elenistice grecești și romane, respectiv opera epică vergiliană, cele două volume oferă aceeași căință spirituală de model perkinsian și amesian, care a fost calea puritană de convertire a omului creștin, de sorginte paleocreștină: omul mai întâi trebuie să-și recunoască că vrea să ajungă la adevărata viață spirituală (*voluntas*), trebuie să cunoască obstacolele care decurg din păcat și din trupul uman, cauzele ispitelor spirituale și fizice (*empiria*), apoi credința, întrucât există consolare pentru orice cădere și posibilitate de a efectua acte pioase (*pietas*) și de unire cu Hristos (*unio mystica cum Christo*)⁴¹. Acceptarea și receptarea celor două opere de către toate confesiunile este asigurată tocmai prin utilizarea patrimoniului spiritual comun al Antichității și Antichității creștine, prin fuziunea literară, reflecția și „creația ulterioară” a celor două culturi⁴².

În privința edițiilor operelor lui Schonaeus și Rosaeus pe teritoriul Principatului Transilvaniei, considerăm că edițiile lui Rosaeus și Schonaeus de la

³⁷ Heltai 1994, p. 49-51; Lukács 2018, p. 107-108.

³⁸ Schonaeus 1614, p. 161-163. Liber elegiarum. Elegia X. *Tristem sui temporis deplorat statum*.

³⁹ *Ibidem*, p. 165. Liber elegiarum. Elegia X. *Tristem sui temporis deplorat statum*.

⁴⁰ În special facem referire la operele lui Perkinsius 1618, p. 645-647 și Amesius 1685, p. 312-330.

⁴¹ Bodonhelyi 1942, p. 126, 133.

⁴² Prak 2004, p. 27.

Oradea, imprimate în tipografia lui Szenci Kertész Ábrahám, și ale lui Töltesi la Debrecen erau „la modă” și serveau ca manuale sau, după 1656, ca lecturi private în colegiile helvetice din cele două orașe, dar și în zonele adiacente. Odată, pentru că în sinodul parțial de la Baia Mare, convocat de pastorii interesați de reorganizarea bisericii prin *introducerea curatorilor laici* în conducerea sa și deschiși *ideilor puritane*, dar și cu sprijinul principesei Zsuzsanna Lorántffy decid organizarea presbiteriului în diocesele eclesiastice transtisene⁴³. Astfel, atât în bisericile din zona dintre Tisa și Baia Mare, Țara Maramureșului până la Oradea, cât și în școlile aferente acestor localități, în învățământul local, edițiile de poetică ale lui Rosaeus și Schonaeus erau materiale obligatorii în clasele sintactice și poetice până 1656. Cum se explică însă faptul că operele menționate apar la Oradea tocmai după reglementările feroce ale principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea, menționate în prima parte a noului cod civil *Approbatae*, acceptat de ordinele din Principat în 1653? Astfel, principele, ca patron suprem al bisericilor din Principat, reglementează regulile de efectuare a pelerinajului academic, și, nu în ultimul rând, ia măsuri pentru a împiedica răspândirea inovațiilor, cum ar fi *puritanismul*: orice inovație este posibilă doar în *sinodurile generale* ale ordinelor eclesiastice, iar, dacă cineva promovează inovații împotriva fundamentelor credinței și religiei, acesta este muștrat și condamnat la moarte⁴⁴.

Profesorii Colegiului helvetic din Oradea, Nagyari Bendek și colegii săi, sunt întemnițați, iar apoi forțați ca în predicile lor să se sprijine pe doctrinele eclesiastice episcopale, singurele doctrine acceptate de principele Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Apariția operelor lui Rosaeus și Schonaeus la Oradea în 1656 poate fi explicată în următorul mod: ele utilizează patrimoniul spiritual comun al Antichității și Antichității creștine, prin transcriere literară, prin fuziunea celor două culturi, încât ele nu pot fi interpretate, nici până la 1653, nici după 1656, ca surse și literaturi exclusive ale puritanismului, ca izvoare pentru înțelegerea programului educațional puritan, nici pentru interpretarea puritană a izvoarelor textuale latine din epoca modernă timpurie. Cărțile lui Schonaeus și Rosaeus au rămas în Principatul Transilvaniei și după 1656 ca surse private, de bibliotecă, pentru învățarea limbii latine, datorită complexității lor literare, lingvistice, semantice și, nu în ultimul rând, grație neutralității lor confesionale, fapt pentru care au fost acceptate ca lecturi facultative de programele educaționale din Principat⁴⁵. Astfel putem explica prezența semnificativă a acestor opere cu edițiile lor din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și în mare măsură din secolul al

⁴³ Zoványi 1911, p. 278-279.

⁴⁴ *Approbatae* 1653: Prima pars, titulus I, art. III; Pál-Antal 2009, p. 106.

⁴⁵ Koncz 2006, p. 506-507.

XVIII-lea în bibliotecile colegiilor, dar și în cele private. Limita de apariție a acestor opere se leagă, pe teritoriul Imperiului Habsburgic, de data decretului de reorganizare a sistemului educațional: 1776. Din acest an, lecturile obligatorii pentru clasele poetice în colegiile de învățământ helvetic din Transilvania vor fi operele lui Ovidius, Vergilius și odele lui Horatius, ca și în instituțiile de învățământ catolic din Imperiu⁴⁶.

Abrevieri bibliografice

- Amesius 1685 – *Amesii Guilielmi Medulla theologica*. Debrecenini, 1685
- Approbatæ 1653 – *APPROBATAE Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum, Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentesimo Quadragesimo, ad praesentem huncusque Millesimum Sexcentisimum Quinquagesimum tertium conclusis, compilatae*. Varadini, apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, 1653
- Békefi 1900 – Békefi Remig, *A Marosvásárhelyi Ev. Ref. Iskola XVII. századi törvényei [Legile școlii reformate din Târgu-Mureș în secolul al XVII-lea]*, Budapest, 1900
- Bodonhelyi 1942 – Bodonhelyi József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai [Spiritualitatea puritanismului englez și efectele sale între maghiari]*, Debrecen, 1942
- Bozzay 2010 – Bozzay Réka, "Magyar diákok a groningeni bursában [Academizanți maghiari în bursa din Groningen]", în Papp Imre, Angi János, Pallai László (ed.), *Emlékkönyv íjf. Barta János 70. születésnapjára [Volum omagial septuagenarului Barta János jun.]*, Debrecen, 2010
- Bölcsei 1988 – Bölcsei Gusztáv, *A Debreceni Református Kollégium története [Istoria Colegiului Reformat din Debrecen]*, Budapest, 1988
- Dóczy 2022 – Dóczy Örs, „Idei puritane în sistemul educațional helvetic transilvănean din secolul al XVII-lea”, în Red. Réka Bányai, Lóránt László, Zsolt Simon, *Civis, scriptor, historicus. Tanulmányok a hetvenöt éves Sebestyén-Spielmann Mihály tiszteletére. [Civis, scriptor, historicus. Studii in honorem septuagenarii Michaeli Sebestyén-Spielmann]*, Târgu-Mureș, 2022
- Dóczy 2023 – Dóczy Örs, „Puritanismul amesian și cartezianismul franequeran în învățământul transilvănean din secolul al XVII-lea. Principiul ideii divine (*idea innata*) în disputa academică a lui József Felfalusi și *Technometria* lui Guilielmus Amesius. Studiu de caz”, în *Apulum series Historia et Patrimonium. Supplementum*, LX, 2023, p. 23-33
- Francke 1877 – Otto Francke, *Terenz und die lateinische Schulkomödie in Deutschland*, Weimar, 1877
- Heltai 1994 – Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok [Alvinczi Péter și academizanții în Heidelberg]*, Budapest, 1994
- Jöcher 1750-1751 – Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf die ietzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, Nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schriffthen aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer*

⁴⁶ *Ibidem*, p. 508.

- Ordnung beschrieben werden*, Band I-IV, Leipzig, Verlag Johann Friedrich Gleditsch, 1750-1751
- Koncz 2006 – Koncz József, *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557-1895)*. Második, átdolgozott, szerkesztett, bővített kiadás. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. A szöveget szerkesztette és átdolgozta, a mutatókat összeállította Dóczy Örs és Vida Erika, a latin, az ógörög és a német szövegeket fordította és jegyzetekkel ellátta Dóczy Örs. Az utószót Sebestyén Mihály írta. [*Istoria Colegiului Reformat din Târgu-Mureș (1557-1895)*. Ed. a 2-a, revizuită. Text editat și revizuit de Dóczy Örs și Vida Erika, traducerea și adnotarea textelor latine, greacă veche și germană de Dóczy Örs. Postfață de Sebestyén Mihály], Târgu-Mureș, 2006
- Lactantius 1890 – *Lactantii Institutionum divinarum libri septem*, 1890
- Lukács 2018 – Lukács Olga, "David Pareus irénikus hatása a magyar protestáns egyházakra [Efectele ireneiismului lui David Pareus în cadrul bisericilor protestante maghiare]", în *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, 63 (2018), nr. 2, p. 107-108
- Mészáros 1981 – Mészáros István, *A közoktatás története Magyarországon 996–1777 között [Istoria învățământului public din Ungaria între 996-1777]*, Budapest, 1981
- Pál-Antal 2009 – Pál-Antal Sándor, *Marosvásárhely története. I. A kezdetektől 1848-ig. [Istoria orașului Târgu-Mureș. vol. I. De la începuturi până în 1848.]*, Marosvásárhely, 2009
- Parente 1987 – James A. Parente jr., *Religious Drama and the Humanist Tradition. Christian Theatre in Germany and in the Netherlands 1500-1680*, Leyden, 1987
- Perkinsius 1618 – Perkinsi Guilielmi *Operum omnium theologicorum quae extant*. Genevae, 1618.
- Prak 2004 – Maarten Prak, *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya [Perioada de aur a Olandei. Enigma republicii]*, Budapest, 2004
- Rosaeus 1638 – *Virgilii Evangelisantis Christiados libri XIII. In quibus omnia, quae de Domino nostro Iesu Christo in utroque Testamento, vel dicta, vel praedicta sunt, altisona divina Maronis tuba svavissime decantantur. Inflante Alexandro Rosaeo Aberdonense*. Londini, typis Iohannis Legate, sumptibus Richardi Thrale, 1638
- Rosaeus 1656 – *ALEXANDRI ROSAEI Virgilii Evangelisantis Christiados libelli aliquot in gratiam classis poeticae Varadiensis editi*. Varadini, apud Abrahamum K. Szenciensem, 1656
- Rosaeus 1659 – *Virgilii Evangelisantis Christiados libri XIII. In quibus omnia, quae de Domino nostro Jesu Christo in utroque Testamento, vel dicta, vel praedicta sunt, altisona divina Maronis tuba svavissime decantantur. Inflante Alexandro Rosaeo Aberdonense*. Londini, typis E. Tyler, sumptibus Richardi Thrale, 1659
- Rosaeus 1684 – *Alexandri ROSAEI Virgilii Evangelisantis Christiados libri decimum tres. In quibus omnia, Quae de Domino nostro Jesu Christo in utroque Testamento, vel dicta, vel praedicta sunt, Altisona divina Maronis Tuba svavissime decantantur. Inflante Alexandro Rosaeo*. Debrecini, per Stephanum Töltesi, 1684
- Rosaeus 1764 – *Virgilii Evangelisantis Christiados libri XIII. In quibus omnia, quae de Domino nostro Jesu Christo in utroque Testamento, vel dicta, vel praedicta sunt, altisona divina Maronis tuba svavissime decantantur, inflante Alexandro Rosaeo Aberdonense*. Editio nova, ad Londinensem recognita, atque hac ipsa castigatior atque correctior. Berolini, impensis Scholae Realis, 1764
- Scaliger 1561 – *Iulii Caesaris SCALIGERI Poetices libri septem*. Lyon, 1561
- Schonaeus 1598 – *Cornelii Schonaei Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex*. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Joannem Moretum, 1598
- Schonaeus 1614 – *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex, Terentiano stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae*. Coloniae, apud Gerardum Greuenbruch, 1614

- Schonaeus 1656 – *Cornelii SCHONAEII Terentius Christianus, seu Comoediae Sacrae, Terentiano Stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae: et nunc demum magna ejusdem diligentia et labore emendatae atque recognitae*. Varadini, apud Abrahamum Kertesz Szencinum, 1656
- Schonaeus 1672 – *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae, tribus partibus distinctae*. Francofurti, sumptibus Petri Hauboldi bibliopolae, typis Johannis Andreae, 1672
- Schonaeus 1684 – *Cornelii SCHONAEII Terentius Christianus, seu Comoediae Sacrae, Terentiano Stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae: et nunc demum magna ejusdem diligentia et labore emendatae atque recognitae*. Debrecini, apud Stephanum Töltesi, 1684
- Schonaeus 1691 – *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae, tribus partibus distinctae*. Francofurti ad Moenum, sumptibus Johannis Michaelis Polichii, 1691
- Sipos, Kovács, Kuszálík 2004 – Sipos Gábor, Kovács Mária, Kuszálík Eszter (ed.), *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, Kolozsvár, 2004
- SJMAN – Serviciul Județean Mureș al Arhivelor Naționale
- Spielmann-Sebestyén, Balázs, Ambrus 2001 – Spielmann-Sebestyén Mihály, Balázs Lajos, Ambrus Hedvig (ed.), *Catalogul cărților tipărite în secolul al XVI-lea din Biblioteca Teleki-Bolyai, Tg. Mureș*, vol. 2, Târgu-Mureș, 2001
- Spielmann-Sebestyén, Ambrus, Dóczy 2009 – Spielmann-Sebestyén Mihály, Ambrus Hedvig, Dóczy Örs et alii (ed.), *Catalogul cărților tipărite în secolul al XVII-lea din Biblioteca Teleki-Bolyai. Tg. Mureș*, manuscris, 2009
- Terentius [1545-1549] – *Publi TERENTII Aphri Comoediae sex cum argumentis Philippi Melanchthonis*, Coroneae, [1545–1549]
- Terentius 1557 – *PUBLI Terenti Aphri Comoediae sex cum argumentis Philippi Melanchthonis*. 1. colligatum: Marci Tulli Ciceronis Epistolae familiares. 2. coll.: Publii Terentii Aphri comoediae sex. Post omnes omnium editiones summa vigilantia recognitae. Accesserunt succincta scholia et argumenta in singulas scenas, Coroneae, Valter Wagner, 1557
- Tonk 1994 – Tonk Sándor, *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848. [Elevii Colegiului Reformat din Târgu-Mureș în perioada 1653-1848]*, Szeged, 1994
- Tóth 2007 – Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus [Martorul cheie: Bethlen Miklós. Autobiografia lui Bethlen și puritanismul din secolul al XVII-lea]*, Debrecen, 2007
- Török 1905 – Török István, *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története. [Istoria Colegiului Reformat din Cluj]*, vol. I, Kolozsvár, 1905
- Venne 1983-1986 – Hans van de Venne, *Cornelius Schonaeus 1541-1611. A Bibliography Of His Printed Works*, vol I–IV, Leuven, 1983-1986
- Venne 2001 – Hans van de Venne, *Corn. Schonaeus Goudanus (1540-1611): leven en werk van de christelijke Terentius: niense bijdragen tot de geschiedenis van de Latynse scholen van Gouda, s' - Gravenhage en Haarlem*, Florivallis 2001
- Verweij 2013 – Michiel Verweij, "The Terentius Christianus at Work: Cornelius Schonaeus as a Playwright", in Philip Ford, Andrew Taylor (ed.), *The Early Modern Cultures of Neo-Latin Drama*, Leuven, 2013
- Vida 1607a – *MARCI Hieronymi Vidae Cremonensis Poeticorum libri III. ad Franciscum, Francisci Regis Franciae filium, delphinum*. Lyon, 1607
- Vida 1607b – *MARCI Hieronymi Vidae Cremonensis, Albae episcopi opera*. Lugduni, apud Iacobum Roussin, 1607

- Windisch 1980 – "Bethlen Miklós művei. Bethlen Miklós élete leírása magától", in *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája [Autobiografia lui Bethlen Miklós. In: Operele lui *Kemény János și Bethlen Miklós*. Ed. și note de V. Windisch Éva], Budapest, 1980
- Zoványi 1911 – Zoványi Jenő, *Puritán mozgalmak a magyar református egyházban*. [*Mișcări puritane în biserica reformată maghiară*], Budapest, 1911